

Foreign trade of nuts and medicinal plants of Kerman in the Qajar period*

Reza sehhat Manesh ¹

Abstract

1. Introduction

Kerman was one of the special economic areas of Iran in the Qajar period. The economic importance of this region laid in its foreign trade. An important part of Iran's exports to India and Europe was producing in this region. A look at the situation of Kerman's foreign trade, during the Qajar period shows that the most important commercial goods of Kerman for export throughout the Qajar period were shawls, carpets and in the next stage, opium commercial goods. Carpet was the most important export commodity of Kerman and sometimes allotted itself more than 99% of Kerman's export commodities (Sehhat Manesh, 2019: 97-116). Also, in the balance of industry and agriculture in Kerman, industry and especially the shawl and carpet industry were in a higher rank. This was while the dried fruit trade was one of the most important trade items in Iran. The trade of dried fruits in relation to the total exports of Iran shows a figure between one -fourth to one -sixth in the years from 1906 until 1913

---

* Article history:

Received 19 June 2020

Received in revised form 23 December 2022

Journal of Iranian Studies, 22(43), 2023

Accepted 26 December 2021

Published online: 9 August 2023

Publisher: Shahid Bahonar University of Kerman

© The Author(s).

1. Assistant Professor, Department of History and Archeology, University of Jiroft, Jiroft, Iran, Email: rsm.hist@gmail.com

(Kaveh, 1286: 7-8). Nuts were obtained from agricultural products. Therefore, industry and agricultural products in Kerman were in an unfavorable commercial situation compared to many other regions in the Qajar period. So here lies the main issue. Therefore, the forthcoming research focuses on the field of medicinal plants and nuts and seeks to answer the question: What is the position of medicinal plants and nuts in Kerman's foreign trade during the Qajar period?

2. Method

The present research is a type of historical research in the field of economic history. Therefore, due to the nature of the research, the method used was historical. In the research method, a combination of statistical and descriptive-analytical methods was used. The use of statistics and figures was used to analyze and explain the trade, especially the dried fruit trade in Kerman. For this purpose, the data were extracted from the main sources of local history of Kerman and Iran, but the main reliance is on the annual documents of the British Consulate in Kerman.

3. Discussion

Kerman during the Qajar period was considered an important region for the production and export of nuts. Among these products were products such as pistachio, almond, tragacanth and henna. Tragacanth was the most important herbal-medicinal commodity in Iran, which trade was more prosperous in western Iran and Kermanshah. Most of the mentioned products were exported from Kerman to India and Europe. For this reason, the Indians and later the Persians of Iran or the Zoroastrians were the main intermediaries in trade between Kerman and India. Bandar Abbas and Minab were also the main ports for exporting nuts and medicinal plants from Iran to India and Europe. Since Kerman's goods were exported through Bandar Abbas, the presence of Indians on both sides of the Kerman-Bandar Abbas route indicated that the Indians were mediating in the trade between Kerman

and India. On the one hand, the Indians were present in Kerman and had relatively good facilities, and on the other hand, a relatively large number of them were present in Bandar Abbas, Minab and Bandar Lengeh. There was another reason for the presence of Indians in Kerman and Iranian ports, and that was that Indians were citizens of the British government. For this reason, they were fully supported by the British consulates in these areas, and this support justified their long presence in the commercial areas of Iran.

At the beginning of the twentieth century, equal to the years leading up to constitutionalism, 60 Indians settled in Bandar Abbas for trade. Goods that came to Bandar Abbas from other parts of Iran such as Kerman, Rafsanjan, Sirjan, Jiroft and Bam were exported to India through them. At the same time, 26 Indians were in the port of Lengeh for business and 14 in Minab (Lorimer, 1915: 10, 1097, 1227).

Trade with other countries had a major impact on the development of economic and social life in Kerman and its dependent provinces. In terms of foreign trade, most of Kerman's trade was with Britain and Russia. Of course, trade with Britain was more with the British East India Company, in other words, with India. The Kerman region traded with Russia through Khorasan, and trade with India and Britain through Bandar Abbas. The largest volume of foreign trade in Kerman was through Bandar Abbas and with India and Britain. Most of the goods produced in Kerman province were also exported through Bandar Abbas. In terms of foreign trade in Kerman, Russia was in second place, after Britain (Mohandes, 2007: 140). The most important products that were imported to Bandar Abbas for export from Kerman were tragacanth, pistachio, almond kernel, pistachio kernel, almond, mahlooj *i.e.*, cotton and carpet, alfalfa seed, madder, cumin, fluff, wool, walnut, and gooseberry. Through trade and export of these products, almost one million tomans of foreign currency entered Kerman. Target markets for these products were: Karachi, Mumbai, Egypt, London, Jeddah, Oman, Bahrain, Basra and Baghdad (Lorimer, 1915: 11; Sadid-ol Saltaneh, 1989: 175, 191; Nazem ol-Islam Kermani, 2005: 233).

e									
The most important product	Pistachio	Pistachio	Tragacanth	Pistachio	Pistachio	Almond	Tragacanth	Pistachio	Tragacanth

Bam was the most important province of Kerman in the trade of nuts and medicinal plants, which had the highest trade exchange after Kerman. With the exception of wheat which was a purely domestic product and accounted for Bam's highest domestic exports, the main commercial products were henna, watermelon, cumin and castor oil (Parliamentary Documents of England (5), 2012: 376-377; Diplomatic And Consular Reports, 1904: 4-5). Rafsanjan and Sirjan were other provinces of Kerman that participated in the trade of nuts and medicinal plants. Rafsanjan was the center of cotton, pistachio and almond production, (British Parliamentary Documents (3), 2011: 360) and Sirjan was the trade route for this type of goods to Bandar Abbas (Diplomatic And Consular Reports, 1915: 22). Among other provinces of Kerman, Shahdad was the center of henna production, and Jiroft was the center of walnut and cumin production (Abbott, 1855: 33-34; Anonymous, 2006: 216).

4. Conclusion

Examination of Kerman's export table to India and Britain showed that in the ratio between workshop goods with agricultural and non-workshop goods, Kerman carpets and shawls are at the top with a long distance compared to other products. The most important non-

industrial exports were medicinal plants and nuts. The main items of this type of products were pistachios, almonds, tragacanth gum, black cumin and white cumin. These goods were alternately at the top of non-industrial goods in Kerman. Although these goods were not much more valuable than carpets, they had their own customers in India and Europe. These products had a considerable value in the period between 1323 AH / 1905 AD to 1328 AH / 1910 AD. The value of these products in relation to the total export of Kerman ranged from 0.44 to 11.08 percent. Among these commodities, pistachio was the most important commodity that was at the top for many years. Pistachio export in 1328-1327 AH / 1910-1909 AD alone accounted for 4.60% of the total foreign export figure of Kerman. Among other provinces of Kerman, Bam was the most important center for the production of henna, watermelon and castor oil, and most of its products were exported to domestic countries, especially to Kerman, Yazd and Khorasan.

Keywords: Dried fruits, India and Britain, pistachios, almonds, tragacanth gum.

How to cite: Reza sehhat Manesh. (2023). Foreign trade of nuts and medicinal plants of Kerman in the Qajar period. *Journal of Iranian Studies*, 22(43), 335-371.
<http://doi.org/10.22103/JIS.2020.16064.2035>

تجارت خارجی خشکبار و گیاهان دارویی کرمان در دوره قاجار*

رضا صحت‌منشی^۱

چکیده

کرمان در دوره قاجار یک مرکز کارگاهی محسوب می‌شد. مهمترین کالاهای تجاری کرمان در سراسر دوره قاجار شال و فرش کرمان بودند که گاهی بیش از ۹۹ درصد صادرات کرمان را به خود اختصاص داده بودند. در فهرست اقلام تجاری کرمان در دوره قاجار فرآورده‌های گیاهی و خشکبار نیز به فراوانی موجود بود. بنابراین مسئله اصلی، نسبت تولیدات کشاورزی و گیاهی با محصولات کارگاهی در کرمان است. پژوهش پیش رو با ماهیت تاریخ اقتصادی و با ترکیبی از روش آماری و توصیفی-تحلیلی در پی پاسخی برای این پرسش بود که: خشکبار و گیاهان دارویی چه جایگاهی در تجارت خارجی کرمان در دوره قاجار داشتند؟ نتایج پژوهش نشان داد که پسته، بادام، زیره، صمغ کنیرا و حنا مهمترین خشکبار و گیاهان دارویی کرمان در دوره قاجار بودند. این اقلام بعد از تولیدات کارگاهی مشتمل بر شال و فرش، مهمترین اقلام صادراتی کرمان را تشکیل می‌دادند. هرکدام از این کالاها به تناوب مهمترین کالای تجاری کرمان بعد از فرش کرمان محسوب می‌شدند. اما از آن میان پسته مهمترین محصول صادراتی کرمان بعد از فرش بود. صادرات پسته در سال ۱۳۲۸-۱۳۲۷ق/۱۹۱۰-۱۹۰۹م به تنهایی ۴/۶۰ درصد کل رقم صادرات

تاریخ پذیرش نهایی مقاله: ۱۴۰۱/۱۱/۳۰

* تاریخ دریافت مقاله: ۱۴۰۱/۰۸/۰۲

DOI: 10.22103/JIS.2020.16064.2035

مجله مطالعات ایرانی، سال ۲۲، شماره ۴۳، شهریور ۱۴۰۲، صص ۳۳۱-۳۶۸

ناشر: دانشگاه شهید باهنر کرمان، دانشکده ادبیات و علوم انسانی

حق مؤلف © نویسندگان

۱. استادیار تاریخ ایران، گروه تاریخ و باستان‌شناسی، دانشگاه جیرفت، جیرفت، ایران. رایانامه: rsm.hist@gmail.com

خارجی کرمان را به خود اختصاص داد. ارزش این فرآورده‌ها نسبت به کل صادرات کرمان از ۰/۴۴ تا ۱۱/۰۸ درصد در نوسان بود.

واژه‌های کلیدی: خشکبار و گیاهان دارویی، هند و بریتانیا، پسته، بادام، صمغ کتیرا

۱. مقدمه

کرمان یکی از مناطق اقتصادی ایران در دوره قاجار محسوب می‌شد. اهمیت اقتصادی این منطقه در تجارت خارجی آن بود. بخش مهمی از کالاهای صادراتی ایران به هندوستان و اروپا در این منطقه تولید می‌شد. نگاهی به وضعیت تجارت خارجی کرمان در دوره قاجار نشان‌دهنده آن است که مهمترین کالاهای تجاری کرمان جهت صادرات در سراسر دوره قاجار شال و فرش بودند. شالبافی از ابتدای دوره قاجار تا پایان قرن سیزدهم قمری مهمترین صنعت کرمان بود و در نتیجه آن، شال تولیدی کرمان هم متاع بسیار باارزش و صادراتی محسوب می‌شد (بیگدلی و صحت‌منش، ۱۳۹۴: ۱۸-۱). از ابتدای قرن چهاردهم قمری فرش‌بافی بر شالبافی برتری یافت و در دهه دوم قرن چهاردهم این برتری کاملاً محسوس بود. از این برهه فرش مهمترین کالای صادراتی کرمان محسوب می‌شد و تا بیش از ۹۹ درصد کالاهای صادراتی کرمان را هم در برمی‌گرفت. فرش‌بافی برای دهه‌های متمادی این برتری را حفظ نمود (صحت‌منش، ۱۳۹۷: ۳۱-۱).

به نظر می‌رسد که بیشترین محصولات صادراتی کرمان محصولات کارگاهی مشتمل بر شال و فرش و نیز مواد اولیه این محصولات یعنی پشم و گرگ بز بود. همچنین در توازن صنعت و کشاورزی در کرمان، صنعت و به‌خصوص صنعت شال و فرش در مرتبه بالاتری قرار داشتند. این در حالی بود که تجارت خشکبار از مهمترین اقلام تجاری ایران بود. تجارت خشکبار نسبت به کل صادرات ایران رقمی بین یک چهارم تا یک ششم را در سال‌های ۱۳۲۴ تا ۱۳۳۱ ق/ ۱۹۰۶ تا ۱۹۱۳ م نشان می‌دهد (مجله کاوه، ۱۳۸۶: ۷). خشکبار از

محصولات کشاورزی به دست می‌آمد. از این رو صنعت و فرآورده‌های کشاورزی در کرمان نسبت به بسیاری از مناطق دیگر در دوره قاجار در وضعیت نامناسبی قرار داشتند. بنابراین، مسئله اصلی پژوهش حاضر، بررسی وضعیت فرآورده‌های گیاهی و کشاورزی در کرمان و نسبت میان این نوع از محصولات با کالاهای کارگاهی و به‌خصوص فرش است. به همین دلیل، نوشتار حاضر بر حوزه گیاهان دارویی و خشکبار متمرکز است و در پی پاسخ به این سؤال است که: گیاهان دارویی و خشکبار چه جایگاهی در تجارت خارجی کرمان در دوره قاجار داشتند؟

تحقیق پیش رو از نوع پژوهش‌های تاریخی در حوزه تاریخ اقتصادی است. بنابراین با توجه به ماهیت پژوهش، روش مورد استفاده نیز تاریخی بود و تلفیقی از شیوه آماری و توصیفی-تحلیلی مورد استفاده قرار گرفت. داده‌ها از منابع اصلی تاریخ محلی کرمان و ایران استخراج گردید، اما تکیه اصلی بر اسناد سالیانه کنسولگری بریتانیا در کرمان است. در میان پژوهش‌های تاریخ محلی کرمان در دوره قاجار پژوهش مستقلی پیرامون تجارت خشکبار و گیاهان دارویی مشاهده نگردید. بیشتر پژوهش‌های تجارت کرمان در این دوره تاریخی متمرکز بر صنایع کارگاهی، به‌خصوص تجارت شال و فرش کرمان بودند.

۲. بحث و بررسی

۲-۱. کرمان مرکز تجارت خشکبار با هندوستان

کرمان به دنبال حضور تجار خارجی در بندرعباس یعنی از دوره صفویه به بعد، مرکز تجارت فرنگستان، هندوستان، ایران و کابل بود (ملکم، ۱۳۸۰: ۵۷۷). در دوران قاجار از محصولاتی که توجه بسیاری از خارجی‌ها و به‌خصوص انگلیسی‌ها را جلب نمود، محصول پسته کرمان بود. براساس اسناد کنسولگری بریتانیا در کرمان، پسته از اولین اقلامی بود که از سال ۱۳۱۸ق/۱۹۰۰م، به کویته در هندوستان صادر شد و همراه با سود زیادی بود.

هرچند احداث گمرک مرزی تا حدودی مانع سودآوری بیشتر این کالا گردید (اسناد پارلمانی انگلستان (۲)، ۱۳۹۰: ۳۳۵). سایکس، پایه‌گذار کنسولگری بریتانیا در کرمان توجه واردکنندگان بریتانیایی را به پسته کرمان معطوف نمود و این محصول را به لحاظ کیفیت دارای رتبه اول در جهان دانست. همچنین، اعلام آمادگی نمود که واسطه ارتباط یک واردکننده بریتانیایی با تاجر ایرانی که نمایندگی این تجارت را در اختیار دارد، باشد (اسناد پارلمانی انگلستان (۲)، ۱۳۹۰: ۳۳۵؛ Diplomatic And Consular Reports, 1902-1903: 4؛ ۳۳۵).
 Reports, 1902-1903: 4؛ ۳۳۵: بنابر گزارش کنسول انگلیس در کرمان، در سال ۱۳۲۰ق/ ۱۹۰۳-۱۹۰۲م، پسته ایران (کرمان)، از حیث درشتی و لطافت بهترین پسته عالم بود. در ایران در مناطق کرمان، قزوین و دامغان پسته زیاد به دست می‌آمد. در سال ۱۳۲۹-۱۳۲۸ق/ ۱۹۱۱-۱۹۱۰م ۱،۷۵۷،۶۴۰ من^۱ بادام و پسته به قیمت ۱۵،۶۶۹،۵۹۰ قران از ایران صادر شد و از این مقدار ۱،۲۵۰،۹۲۰ من به قیمت ۱۱،۴۸۱،۲۱۹ قران فقط به روسیه صادر شد (مجله کاوه، ۱۳۸۶: ۸). بادام نیز یکی از محصولات تجاری کرمان محسوب می‌شد. انگلیسی‌ها بادام‌های ایالت کرمان را دارای کیفیتی بالا و آن را کالای پرسودی می‌دانستند. انگلیسی‌ها قادر بودند تمام کالاهای ایالت کرمان را در بندرعباس به عوامل تجاری بریتانیا از جمله شرکت انگلیسی-عربی و شرکا بخار ایرانی (استریک و شرکاء ۲۴، خیابان لیدن هال) که با لندن ارتباط مستقیم داشت، تحویل دهند. بدین ترتیب، بسترهای تجارت گسترده میان کرمان با هندوستان و اروپا برقرار بود (اسناد پارلمانی انگلستان (۲)، ۱۳۹۰: ۳۳۵؛ Diplomatic And Consular Reports, 1902-1903: 4). از دیگر محصولات تجاری کرمان صمغ کتیرا بود. کتیرا صمغ گیاه خاردار به نام گون است. این گیاه در نواحی کوهستانی از کرمان تا کرمانشاه فراوان بود. کتیرا یک محصول صادراتی بود که بهترین نوع آن را به لندن و جنس نامرغوبش را به روسیه صادر می‌کردند (کرزن،

براساس اوزان دوره قاجار من برابر با ۴۰ سیر و هر سیر ۷۵ گرم بود. بنابراین، هر من برابر با سه کیلوگرم بوده^۱ است (بنگرید به: فلور، ۱۳۹۱: ۷۷-۶۹؛ ۸۴-۹۰).

۱۳۷۳، ج ۲: ۵۹۷). کتیرا در کرمان از دوره بهجت‌الملک تبدیل به یک محصول تجاری شد: «در دوره بهجه‌الملک دستورالعمل در گرفتن کتیرا دادند که خوب و صاف این شیره گرفته حمل فرنگستان نمودند، این اولین خرید کتیرا است که حالا کارش بالا گرفته یک کروور بل متجاوز پول این شیره عاید مردم بلو کات کرمان شده است و می‌شود.» (احمدی کرمانی، ۱۳۸۶: ۲۲۶). صمغ گرانبها، اما بدبویی به نام آنقوزه از گیاهی صحرائی در حوالی بیرجند و طبس در خراسان و نقاط متعددی در بلوچستان^۲ ایران به دست می‌آمد. برگ خشک و ساقه این گیاه را می‌جوشانند و به مصرف طبی می‌رسید. این صمغ را به صورت خشک مصرف می‌کردند. پیرمردها آن را به عنوان تقویت نیروی جنسی به کار می‌بردند. این گیاه در اصطلاح محلی اُشترک نامیده می‌شود. صمغ اصلی را از ریشه گیاه می‌گرفتند، و گاهی تا چهارده بار در سال از آن فرآورده به دست می‌آوردند. این صمغ بوی بسیار زننده و تندی داشت و از اقلام مهم صادراتی بود (کرزن، ۱۳۷۳، ج ۲: ۵۹۷).

حنا محصول مهم دیگری در کرمان بود: «در میان انواع رنگ‌ها در ایران، حنا به مقدار زیادی در ایران به عمل می‌آمد و بهترین نوع آن از خیبص -نزدیک کرمان- و موسوم به حنای دَسْتروک، و نوع دیگر آن معروف به حنای خرمنی بود. در بندرعباس و میناب هم مقدار زیادی حنا به عمل می‌آمد» (جمال‌زاده، ۱۳۶۲: ۳۶). حنا با داشتن برگ‌های ساییده و ریز، با نام علمی "*lawsnia inermis*" شش برابر هر جنس دیگری ماده رنگی داشت. از عصاره آن در سراسر مشرق‌زمین برای خوش‌نما کردن ریش و موی سر و ناخن استفاده می‌شد. هرچند به واسطه آمیختن آن با رنگ‌های مصنوعی قدر و منزلت رنگ‌های نباتی را از میان برده بودند و بازار این محصولات از رونق افتاده بود (کرزن، ۱۳۷۳، ج ۲: ۵۹۸).

تولید و تهیه حنا در کارگاه‌های تولیدی انجام می‌شد. در دوره قاجار، منطقه کرمان نه تنها در ایران، بلکه در تمام خاورمیانه و خاور نزدیک تنها منطقه تولید حنا به شمار می‌رفت. مواد خام آن به صورت برگ‌های خشک شده به یزد فرستاده می‌شد که در سال ۱۳۲۶-

کرمان و بلوچستان در دوره قاجار ایالت واحدی بودند (نگارنده).^۲

۱۳۲۵ق/۱۹۰۸-۱۹۰۷م در آن جا حدود شصت کارگاه برای این منظور ایجاد کرده بودند. در این تأسیسات این برگ‌ها به صورت پودر درمی‌آمد و سپس در کیسه‌های گوناگونی ریخته می‌شد. پس از آن، آن‌ها را در گونی‌های کرباسی به وزن ۱/۸ پوند^۲ قرار می‌دادند و مهر شرکت مزبور را روی آن می‌زدند. بهترین پودر، بهترین نوع آن محسوب می‌شد و در تجارت به جوهری معروف بود (عیسوی، ۱۳۶۲: ۴۶۴).

۲-۲. هندی‌ها واسطه تجارت خشکبار ایران با هند و اروپا

هندی‌ها واسطه اصلی تجارت میان نواحی جنوب شرقی ایران و هندوستان بودند. در مرتبه بعد از هندی‌ها، پارسیان ایران یا همان زرتشتیان قرار داشتند. از آن جا که کالاهای کرمان از طریق بندرعباس صادر می‌شدند، حضور هندی‌ها در دو طرف مسیر کرمان به بندرعباس نشان‌دهنده واسطه‌گری آن‌ها در امر تجارت کرمان و هندوستان بود. هندی‌ها از یک طرف در کرمان حضور داشتند و از امکانات بالنسبه خوبی هم برخوردار شده بودند، و از طرف دیگر، تعداد نسبتاً زیادی هم از آن‌ها در بندرعباس، میناب و بندر لنگه حضور داشتند. موضوع حضور هندی‌ها در کرمان و بنادر ایران دلیل دیگری هم داشت و آن این بود که هندی‌ها اتباع دولت بریتانیا محسوب می‌شدند. به همین دلیل، مورد حمایت کامل کنسولگری‌های بریتانیا در این مناطق بودند و این حمایت‌ها، توجیه‌کننده حضور طولانی مدت آنان در مناطق تجاری ایران بود.

در دوره حضور تلگرافچی فرنگی در کرمان (۱۲۹۶ق/۱۸۷۹م)، سی نفر هندی در کرمان سکونت داشتند. کار اصلی هندی‌ها تجارت بود. علاوه بر آن، در بهرام‌آباد مرکز رفسنجان نیز سی نفر پارسی و ده نفر هندی به کار تجارت مشغول بودند (تلگرافچی فرنگی، ۱۳۵۱: ۲۰۶؛ ۲۰۳). بنا به گفته سایکس (Sykes)، هندوها ۲۰ نفر بودند (سایکس،

هر پوند برابر با ۴۵۳/۵۹ گرم بود.^۲

۱۳۳۶: ۲۲۸). هندوها در سال ۱۳۲۲ق/۱۹۰۴م بالغ بر ۴۰ نفر بودند (میرزا رضا مهندس، ۱۳۸۶: ۱۴۰). اقامت هندی‌ها در کرمان طولانی‌تر از جاهای دیگر بود و تقریباً تمام سال را در آن جا بودند. آنان در کرمان دارای کاروانسرای بزرگ و مخصوص به خود بودند و به دلیل وابستگی به انگلستان چندان مشکلی در کرمان نداشتند. اما حضور آن‌ها در رفسنجان موقتی بود. به نظر می‌رسد که هندوها در فصل برداشت پنبه از کرمان به رفسنجان می‌آمدند و بعد از خرید محصول پنبه، آن را از طریق بندرعباس به هند می‌فرستادند. از مهمترین کالاهایی که هندوها تجارت آن را خوب و به صرفه می‌دانستند، تجارت صمغ کتیرا بود (ساویج لندور، ۱۳۹۲: ۲۹۶؛ ۳۰۶). آن‌ها از آن جا که واسطه تجارت هند و کرمان بودند، اهمیت بسزایی داشتند. هندوها تا سال ۱۳۵۰ق/۱۹۳۱م در کرمان به کسب و تجارت اشتغال داشتند و در این زمان بنا به اخطار دولت، خاک ایران را ترک کردند (همّت کرمانی، ۱۳۸۹: ۳۱۴-۳۱۲).

بنادر اصلی صادرات خشکبار و گیاهان دارویی از ایران به هندوستان و بعد از آن به اروپا، بندرعباس و میناب بودند. در ابتدای قرن بیستم میلادی برابر با سال‌های منتهی به مشروطیت، مهاجران زیادی برای کار تجارت در بندرعباس حضور داشتند که بیشتر آنان از لار. **Error! Bookmark not defined.** (۵۰۰ نفر)، اوز (۳۰۰ نفر) و بستک (۱۵۰ نفر) بودند. در همین برهه ۶۰ نفر هندی بدون خانواده‌هایشان در بندرعباس اقامت داشتند و کار اصلی آن‌ها نیز تجارت بود. کالاهایی که از سایر مناطق ایران و از جمله از کرمان، رفسنجان، سیرجان، جیرفت و بم به بندرعباس می‌آمد، از طریق آنان به هندوستان صادر می‌گردید. در همین برهه زمانی ۲۶ نفر هندی برای انجام امور تجاری در بندر لنگه و ۱۴ نفر نیز در میناب به سر می‌بردند (Lorimer, 1908: 10, 1097, 1227).

۲-۳. تجارت خشکبار و گیاهان دارویی در ایران

ایران در دوره قاجار یکی از مراکز اصلی گیاهان دارویی و محصولات گیاهی بود، اما از میان آن‌ها بخش اندکی شامل صادرات و حوزه تجارت خارجی می‌شد. مهمترین گیاهان دارویی که از ایران صادر می‌شد، عبارت بودند از: «کتیرا و سکینج که در کوه‌های لرستان و چهارمحال پیدا می‌شود، کُحل فارسی یا کرمانی که در کازرون و لرستان و خوزستان به عمل می‌آمد... کتیرا از گون سفید به دست می‌آمد و مخصوصاً در کوه‌های کردستان، خرقان، طالقان، قهرود (بین کاشان و اصفهان) و در بلندی‌های اطراف آباد در فارس و در جاهای مختلف در ایالت کرمان یافت می‌شد» (جمال‌زاده، ۱۳۶۲: ۳۶-۳۵).

کتیرا را می‌توان مهمترین قلم دارویی-تجاری ایران دانست. تجارت آن از دوره ناصرالدین شاه ۱۳۱۳-۱۲۶۴ق / ۱۸۹۶-۱۸۴۹م، رونق گرفت. در مناطق غربی ایران تا ولایات مرکزی، اهالی کرمانشاه این تجارت را به انحصار خود درآورده بودند. در تمام این مناطق با اجاره نمودن دهات و کوهستان‌ها محصول کتیرا را استحصال می‌نمودند و رموز کار را نیز در انحصار خود درآورده بودند. کارگر و نیروی کار خود را نیز از کرمانشاه تأمین می‌کردند. فصل کتیراگیری از گون در تابستان بود و در پاییز فرآورده را به تجار ارمنی و فرنگی تحویل می‌دادند و از طریق آن‌ها نیز به روسیه و اروپا صادر می‌شد (عین‌السلطنه، ۱۳۷۷، ج ۵: ۳۴۲۵).

مهمترین خریدار خشکبار ایران، روسیه محسوب می‌شد و در میان کالاهایی از این نوع، کشمش مقام اول را دارا بود. کشمش تولیدی ایران بیشتر در مناطق غربی و به‌خصوص آذربایجان و قزوین به دست می‌آمد و به روسیه صادر می‌گردید. می‌توان گفت نه دهم خشکبار صادراتی ایران به روسیه و مابقی به هند، بریتانیا و عثمانی می‌رفت. در مرحله بعد از کشمش، بادام و پسته قرار داشتند که از نظر مالی نصف کشمش صادرات داشتند (مجله کاوه، ۱۳۸۶: ۷).

براساس تعرفه گمرکی که در رمضان سال ۱۳۲۰ق/دسامبر ۱۹۰۲م مابین ایران و روسیه برقرار شد، صمغ و داروهای گیاهی از اقلامی بودند که به ترتیب ۱۵ و ۵ درصد بر واردات آنها تعرفه تعلق می گرفت و صادرات آنها آزاد بود و این امر می توانست به صادرات این نوع از محصولات و رونق بازار آنان بینجامد و از تولید آنها حمایت نماید (جمالزاده، ۱۳۶۲: ۴۰).

حق گمرک		واحد وزن	مال التجاره	حق گمرک		واحد وزن	مال التجاره
صادرات	واردات			صادرات	واردات		
آزاد	۱/۴ قران	من	منسوجات پنبه	آزاد	آزاد	من	پنبه
آزاد	۰/۳ قران	من	قند (کله)	آزاد	۰/۵ قران	من	میوه
آزاد	۰/۲ قران	من	قند (خاکه)	آزاد	۳ قران	من	قالی پشمی
آزاد	۵٪	از روی قیمت	شمش طلا	۱/۱۰ قران	آزاد	من	ابریشم (پيله)
آزاد	۵٪	از روی قیمت	شمش نقره	آزاد	۱ قران	من	پوست بره

تریاک	من	۶۰ قران	۲۰ قران	چای (سفید)	من	۱۰ قران	آزاد
صمغ	از روی قیمت	٪۱۵	آزاد	نخ پنبه	من	۱ قران	آزاد
پشم	من	آزاد	آزاد	پارچه پشمی	من	۸ قران	آزاد
گندم	من	آزاد	۲/۰ قران	نفت	ده من	۳/۰- ۵/۰ قران	آزاد
پوست حاضر شده	من	۱۰۰ قران	آزاد	مس	من	۱۲/۰ قران	آزاد
دو اجات	از روی قیمت	٪۵	آزاد	نیکل	من	۱۲/۰ قران	آزاد
کبریت	من	۸/۰ قران	آزاد	سنگ‌های قیمتی	از روی قیمت	۲۵٪	۵٪

نرخ تعرفه گمرکی صادرات و واردات ایران با روسیه (جمالزاده، ۱۳۶۲: ۴۰)

یکی دیگر از مناطق مهم تولید خشکبار و گیاهان دارویی در ایران، اصفهان بود. در اصفهان محصولاتی چون بادام، وسمه و کتیرا به دست می‌آمد. محصول بادام، دو نوع بادام شیرین و تلخ را در برمی‌گرفت. اما در سال‌های ابتدایی قرن بیستم میلادی بازار این

محصول از رونق افتاده بود. تقاضاهای خارجی برای محصول اصفهان وجود نداشت و قیمت آن سیر نزولی را طی می‌کرد. این موضوع برای کشاورزان و تاجران نگران‌کننده بود. در سال تجاری ۱۳۲۳ق/۱۹۰۵م، از ۳۸ هزار من محصول بادام حدود ۱۰۰۰۰ من به فروش رسید. با توجه به این که فروشندگان امیدوار بودند قیمت‌ها بالا برود، مقدار کمی از محصول به روسیه، لندن و بمبئی صادر شد. این محصول از جاده بوشهر و برادران لینگ به محمره و از آن جا به خارج صادر می‌شد. بازار وسمه اصفهان نیز همچون بادام دچار کساد شده بود. علت اصلی آن واردات وسمه مصنوعی از آلمان بود. شرکت‌های بازرگانی آلمانی بادیچه آنیلین و سودا فابریک برای تبلیغ این کالا به نقاط مختلف ایران سفر کردند و تولیدکنندگان داخلی به استفاده از وسمه‌های آلمانی تمایل پیدا کردند. محصول کتیرا در اصفهان نیز شرایط مشابهی داشت. در سال ۱۳۲۳ق/۱۹۰۵م محصول زیادی در اصفهان جهت صادرات خریداری شده بود، اما فروش و صادرات آن با مشکل مواجه گردید، زیرا قیمت‌ها به صرفه نبود. با این حال، حدود ۲۵۰۰ محموله از آن به لندن و ۲۰۰۰ محموله نیز به روسیه صادر گردید (اسناد پارلمانی انگلستان (اصفهان)، ۱۳۹۰: ۲۵۲-۲۴۶). محصول کتیرا از نواحی اطراف جمع‌آوری و در اصفهان بسته‌بندی می‌گردید. برای جلوگیری از ضرر و زیان تجار و نیز ناامنی و راهزنی در راه‌ها، محموله‌های کتیرا را بیمه می‌کردند. در این زمینه شرکت‌های بیمه از هندوستان و شرکت‌های پارسیان، در بازار فعال بودند (اسناد وزارت امور خارجه، کارتن ۵۴، پوشه ۲۳، سند ۲: ۱۳۳۱ق).

۲-۴. تجارت خشکبار و گیاهان دارویی کرمان با هند و اروپا

تجارت با سایر ممالک تأثیر عمده‌ای در تکوین حیات اقتصادی و اجتماعی کرمان و ولایات تابعه آن داشت. در زمینه تجارت خارجی بیشترین تجارت کرمان با انگلیس و روسیه صورت می‌گرفت. البته تجارت با انگلیس بیشتر با شرکت هند شرقی انگلیس و به عبارتی با هندوستان بود. تجارت منطقه کرمان با روسیه از طریق خراسان، و تجارت با هند و بریتانیا از طریق بندرعباس برقرار بود. بیشترین حجم تجارت خارجی کرمان از طریق بندرعباس و با هند و بریتانیا بود. اکثر کالاهای تولیدی ایالت کرمان نیز از طریق بندرعباس

صادر می‌شد. در زمینه تجارت خارجی کرمان، روسیه در رده دوم، بعد از انگلیس قرار داشت (میرزا رضا مهندس، ۱۳۸۶: ۱۴۰). مسیر تجاری بندرعباس با یزد، کرمان، خراسان و لار برقرار بود و عمال این مناطق محصولات بسیاری را از طریق بندرعباس رد و بدل می‌کردند. صادرات و واردات بندرعباس موقعیت برتر خود را به عنوان بندر جنوب ایران با رونق بوشهر و توسعه جاده داخلی شیراز از دست داده بود، اما هنوز با ارزش بود. آنچه که بیش از همه به بهبود شرایط تجاری بندرعباس کمک کرده بود، ارتباط تجاری با یزد و کرمان و تا نواحی دوردست سیستان و خراسان بود که در شعاع تجاری بندرعباس قرار داشتند. مهمترین محصولاتی که جهت صادرات از کرمان به بندرعباس وارد می‌شد، عبارت بودند از کتیرا، پسته، مغز بادام، مغز پسته، بادام، محلولج یعنی پنبه و قالی، تخم یونجه، روناس، زیره، گُرک، پشم، گردو، انگوزه. از طریق تجارت و صادرات این فرآورده‌ها تقریباً نزدیک به یک میلیون تومان پول خارجی وارد کرمان می‌شد. بازارهای هدف این محصولات نیز عبارت بودند از: کراچی، بمبئی، مصر، لندن، جدّه، عمان، بحرین، بصره و بغداد (Lorimer, 1915: 11؛ سدیدالسلطنه، ۱۳۶۸: ۱۹۱؛ ۱۷۵؛ ناظم‌الاسلام کرمانی، ۱۳۸۴: ۲۳۳). برای ارزیابی شرایط تجاری کرمان میسیون تجاری در سال ۱۳۲۲ق/۱۹۰۴م در زمان صدارت عین‌الدوله و حکومت رکن‌الدوله، از هندوستان به ایران و کرمان آمدند. آن‌ها علاوه بر کالاهای خارجی که برای بازاریابی با خود آورده بودند، کالاهایی چون پسته، بادام، کتیرا و پنبه را با خود به هندوستان بردند تا واسطه تجارت آن کالاها بین کرمان و هندوستان شوند (میرزا رضا مهندس، ۱۳۸۶: ۱۳۵).

در سال ۱۳۲۲-۱۳۲۱ق/۱۹۰۴-۱۹۰۳م ارزش سالیانه صادرات بندرعباس حدود ۱۳۰۰۰۰ پوند بود، بیش از نیمی از آن با هند بود، بریتانیا در این زمینه در درجه دوم اهمیت بود. در دوره هفت ساله منتهی به سال ۱۳۲۴ق/۱۹۰۶م صادرات عمده به این ترتیب بود (۱۰۰ هزار روپیه در سال)؛ میوه و سبزیجات (۶)، تریاک (۳)، پشم (۱/۵)، دارو و لوازم پزشکی (۱/۳۳)، صمغ [احتمالاً کتیرا] (۱/۳۳) و فرش (۱/۲۵). به جز تریاک که به چین صادر می‌شد، تقریباً همه این اقلام به هند صادر می‌شدند (Lorimer, 1915: 11). در

سال ۱۳۲۴-۱۳۲۳ق/۱۹۰۶-۱۹۰۵م، گیاهان دارویی و خشکبار بدین ترتیب به بندرعباس و از آن جا به هند و اروپا صادر شدند: زیره سیاه ۱۴۰۰۰ مَن به مبلغ ۵۰۰۰ روپیه، روناس ۱۰۰۰۰ مَن به مبلغ ۵۰۰۰ روپیه، پسته ۱۰۰۰۰ مَن به مبلغ ۱۰۲۵۰ روپیه، بادام ۱۰۰۰۰ مَن به مبلغ ۷۵۰۰ روپیه، صمغ ۵۰۰۰ مَن به مبلغ ۷۵۰۰ روپیه. زعفران هم صادر می‌شد که از تولیدات داخلی کرمان نبود، بلکه زعفران وارداتی از مناطق دیگر به خصوص خراسان بود. مبلغ کل این کالاها ۳۵۲۵۰ روپیه بود. بدین ترتیب مجموع صادرات خشکبار کرمان به هند و اروپا ۶/۵۱ درصد کل صادرات کرمان بود. در میان این کالاها پسته با ۱۰۲۵۰ روپیه و ۲۹/۰۷ درصد در جایگاه نخست قرار داشت. لازم به ذکر است که در این سال جمع کل صادرات کرمان ۵۴۱۲۵۰ روپیه بود (اسناد پارلمانی انگلستان (۳)، ۱۳۹۰: ۳۶۸؛ Diplomatic and Consular Reports, 1905-1906: 6).

صادرات خشکبار کرمان در سال ۱۳۲۴-۱۳۲۵ق/۱۹۰۷-۱۹۰۶م، از نظر جنس با سال قبل از آن تفاوتی نداشت و تنها ارقام آن دچار تغییر شده بود. صادرات خشکبار کرمان به بندرعباس از نظر جنس و رقم در این سال تجاری بدین ترتیب بود: زیره سیاه ۱۰۰۰۰ مَن به مبلغ ۱۷۵۰ روپیه، روناس ۱۴۰۰۰ مَن به مبلغ ۷۰۰۰ روپیه، پسته ۱۲۰۰۰ مَن به مبلغ ۱۲۳۰۰ روپیه، بادام ۱۴۰۰۰ مَن به مبلغ ۱۰۵۰۰ روپیه، صمغ ۷۰۰۰ مَن به مبلغ ۱۰۵۰۰ روپیه. مبلغ کل خشکبار و گیاهان دارویی ۴۲،۰۵۰ روپیه بود. بدین ترتیب مجموع صادرات خشکبار کرمان به هند و اروپا ۱۱/۱۸ درصد کل صادرات کرمان بود. در میان این کالاها پسته با ۱۲۳۰۰ روپیه و ۲۹/۲۵ درصد در جایگاه نخست قرار داشت. در این سال تجاری ابریشم ۱۲۵۰۰۰ روپیه و فرش هم ۲۰۰۰۰۰ روپیه صادرات داشت که ۸۶/۴۸ درصد کل رقم صادرات را به خود اختصاص دادند. لازم به ذکر است که مبلغ کل صادرات کرمان ۳۷۵،۸۰۰ روپیه بود (اسناد پارلمانی انگلستان (۴)، ۱۳۹۰: ۳۹۴؛ Diplomatic And Consular Reports, 1906-1907: 8).

در سال ۱۳۲۶-۱۳۲۵ق/۱۹۰۸-۱۹۰۷م، کاهش محسوسی در تجارت خشکبار و گیاهان دارویی کرمان به وجود آمد و از نظر مالی تا یک سوم تجارت سال پیش از آن کاهش یافت. دلیل اصلی آن ناامنی راه‌های تجاری کرمان بود که به صورت مستقیم به تجارت

خارجی کرمان لطمه وارد آورد. در این سال شهر سیرجان در طرف شرق کرمان، مورد هجوم طوایف فارس قرار گرفت و اموال زیادی از روستاییان غارت شد (The National Archives, Kerman diary from 18th to 24th October 1907, Fo 248/906, 1907, 408). این موضوع از این جهت اهمیت داشت که سیرجان یکی از مسیرهای دسترسی به بندرعباس بود که کالاهای زیادی از بریتانیا به این بندر وارد یا از آن جا صادر می‌شدند و ناامنی این منطقه مستقیماً در تجارت بریتانیا تأثیر منفی داشت. در نوامبر همین سال (۱۳۲۵ق/۱۹۰۷م)، براساس تلگرافی از طرف وزیر کشور سه نفر از سردمداران نامی به نام‌های نصرت‌الممالک، عبدالمظفرخان سرتیپ و سرتیپ اداره تلگراف تا ورود حاکم جدید مأمور شده بودند در کرمان حکفرمایی نمایند، اما هر دو سرتیپ از این مسئولیت شانه خالی کردند و شهر کرمان بیشتر در دست طبقات پایین جامعه بود که از هیچ دستوری اطاعت نمی‌کردند و به اغتشاش‌های موجود دامن می‌زدند (The National Archives, Kerman diary from 1st to 7th November 1907, Fo 248/906, 1907, 418). میزان صادرات خشکبار و گیاهان دارویی در سال ۱۳۲۶-۱۳۲۵ق/۱۹۰۸-۱۹۰۷م بدین گونه بود: زیره سیاه ۶۰۰ من به مبلغ ۳۷۵۰ روپیه، روناس ۲۰۰۰ من به مبلغ ۱۶۵۰ روپیه، پسته ۲۰۰۰ من به مبلغ ۲۷۵۰ روپیه، بادام ۱۵۰۰ من به مبلغ ۱۱۲۵ روپیه، صمغ ۲۰۰۰ من به مبلغ ۵۰۰۰ روپیه، زیره سفید ۱۰۰۰ من به مبلغ ۱۲۵۰ روپیه. جمع کل این کالاها ۱۵،۲۵۰ روپیه برابر با ۱/۸۴ درصد کل رقم صادرات کرمان بود. در میان این کالاها صمغ کتیرا با ۳۲/۷۸ درصد در جایگاه نخست قرار داشت. در این سال تجاری فرش کرمان با ۸۰۰،۰۰۰ روپیه برابر با ۹۴/۹۲ درصد کل صادرات کرمان، در جایگاه نخست قرار داشت. جمع کل تجارت همراه با فرش و پنبه و ابریشم، ۸۴۲۷۷۵ روپیه، و صادرات فرش به تنهایی ۸۰۰،۰۰۰ روپیه را نشان داد (اسناد پارلمانی انگلستان (۴)، ۱۳۹۰: ۳۹۹، ۱۹۰۸: ۷). (Diplomatic And Consular Reports, 1908: 7)

در سال ۱۳۲۷-۱۳۲۶ق/۱۹۰۹-۱۹۰۸م، تغییر مهمی که در اسناد کنسولی دیده می‌شود تبدیل نرخ کالاها به لیره بود. در این سال زیره سیاه ۳۱۵۰۰ من به مبلغ ۱۸۰ لیره، پسته

۳۱۶۴۰ مَن به مبلغ ۶۳۲ لیره، بادام ۱۴۰۰۰ مَن به مبلغ ۱۲۰ لیره، صمغ ۴۲۰۰۰ مَن به مبلغ ۶۰۰ لیره، زیره سفید ۱۰۵۰۰ مَن به مبلغ ۱۸۰ لیره، به بندرعباس جهت صادرات به هندوستان و بریتانیا ارسال گردید. ارزش کل مالی این فرآورده‌ها برابر بود با ۱۷۱۲ لیره که ۱/۸۴ درصد رقم کل صادرات کرمان را تشکیل می‌داد. در میان این کالاها هم پسته ۳۶/۹۱ درصد کل صادرات خشکبار را تشکیل داده بود و در جایگاه بعدی، صمغ کتیرا قرار داشت. در این سال فرش با ۹۰۰۰۰ لیره به تنهایی ۹۶/۹۷ درصد رقم کل صادرات کرمان به هند و اروپا را تشکیل داده بود. لازم به ذکر است که مبلغ کل صادرات کرمان نیز ۹۲۸۱۲ لیره بود (اسناد پارلمانی انگلستان (۵)، ۱۳۹۱: ۳۶۰).

در سال ۱۳۲۸-۱۳۲۷ق/۱۹۱۰-۱۹۰۹م، تغییر مهم، افزایش چشمگیر صادرات پسته بود که از نظر وزن و ارزش مالی هیچ‌گاه به این اندازه نرسیده بود. در این سال ۱۴۰۰۰۰ مَن پسته به مبلغ ۱۱۶۶۶ لیره به بندرعباس صادر شد. سایر محصولات نیز بدین ترتیب صادر گردید: بادام ۱۰۵۰۰ مَن به مبلغ ۴۳۷ لیره، صمغ ۳۵۰۰ مَن به مبلغ ۲۹۱ لیره. رقم کل این کالاها ۱۲،۳۹۴ لیره برابر با ۴/۸۹ درصد رقم کل صادرات کرمان بود. در این سال تجاری در میان خشکبار و گیاهان دارویی صادراتی کرمان، پسته با ۹۴/۱۲ درصد در رده نخست قرار داشت. این جهش نشان‌دهنده آن بود که پسته بعد از فرش تبدیل به مهمترین کالای صادراتی کرمان شده بود. در همین سال فرش با ۲۴۰۰۰۰ لیره، ۹۴/۷۷ درصد رقم کل صادرات کرمان را به خود اختصاص داده بود. مجموع صادرات کرمان نیز ۲۵۳۲۲۷ لیره بود (اسناد پارلمانی انگلستان (۵)، ۱۳۹۱: ۳۶۳).

در سال ۱۳۲۹-۱۳۲۸ق/۱۹۱۱-۱۹۱۰م، نسبت به سال قبل از آن ارزش خشکبار و گیاهان دارویی در تجارت خارجی کرمان کاهش محسوسی داشت. این کاهش چشمگیر شامل پسته هم می‌شد. وزن و ارزش صادرات گیاهان دارویی و خشکبار کرمان بدین ترتیب بود: پسته ۱۰۰۰۰ مَن به مبلغ ۸۳ لیره، بادام ۸۵۰۰ مَن به مبلغ ۳۵۴ لیره، صمغ ۴۰۰ مَن به مبلغ ۳۳۳ لیره. جمع این فرآورده‌ها ۷۷۰ لیره برابر با ۰/۴۴ درصد مجموع صادرات کرمان به هند و اروپا بود. این رقم ۱۱،۶۲۴ لیره برابر با ۹۳/۷۸ درصد نسبت به سال پیش از

آن کاهش داشت. در این سال فرش با ۱۷۰،۰۰۰ لیره برابر با ۹۹/۱۱ درصد رقم کل صادرات، در صدر کالاهای صادراتی کرمان به هند و اروپا قرار داشت. مجموع ارزش مالی صادرات کرمان به هند و اروپا نیز ۱۷۱۵۲۰ لیره بود (اسناد پارلمانی انگلستان (۵)، ۱۳۹۱: ۳۶۸). در سال ۱۳۳۰-۱۳۲۹/ق ۱۹۱۲-۱۹۱۱م، ارزش تجارت خشکبار و گیاهان دارویی تقریباً شش برابر سال گذشته بود. این افزایش چشمگیر ناشی از ارزش زیاد صمغ کتیرا در میان این فرآورده‌ها بود. علی‌رغم افزایش محسوس ارزش تجاری خشکبار و گیاهان دارویی، این محصولات از نظر ارزش فاصله زیادی با سال تجاری ۱۳۲۸-۱۳۲۷/ق ۱۹۱۰-۱۹۰۹م داشتند. در این سال زیره سیاه بدون ثبت وزن به مبلغ ۱۸۰ لیره، پسته ۲۰۰۰۰۰ من به مبلغ ۱۶۶۷ لیره، بادام ۱۵۰۰۰۰ من به مبلغ ۶۲۵ لیره، صمغ ۵۰۰۰۰۰ پوند به مبلغ ۲۰۸۳ لیره، از کرمان به بندرعباس حمل گردید. رقم کل این کالاها ۴،۵۵۵ لیره برابر با ۳/۱۲ درصد کل صادرات کرمان به هند و اروپا بود. در میان گیاهان دارویی و خشکبار هم صمغ با ۴۵/۷۲ درصد در جایگاه نخست و پسته با ۳۶/۵۹ درصد در جایگاه دوم قرار داشت. مجموع تجارت کرمان همراه با فرش نیز ۱۴۵۸۱۰ لیره بود (اسناد پارلمانی انگلستان (۵)، ۱۳۹۱: ۳۷۵).

در سال ۱۳۳۱-۱۳۳۰/ق ۱۹۱۳-۱۹۱۲، ارزش تجارت خشکبار و گیاهان دارویی نسبت به سال قبل از آن حدود یک سوم کاهش پیدا کرد. این کاهش محسوس ارزش تجاری صادرات کرمان به هند و بریتانیا در طی سال‌های ۱۳۲۵ تا ۱۳۳۰/ق ۱۹۰۷ تا ۱۹۱۲م، ناشی از ناامنی ایالت کرمان بود. بر طبق گزارش نمایندگان سیاسی بریتانیا در ایران، در فاصله سال‌های ۱۳۲۶ تا ۱۳۳۰/ق ۱۹۱۲-۱۹۰۸م، شرکت‌های تجاری و تجار انگلیسی ۶۴ بار مورد راهزنی قرار گرفته بودند که ۴۲ مورد آن به وسیله عشایر، ۱۵ مورد به وسیله روستاییان، سه مورد به وسیله قراولان راه و ۴ مورد نامعلوم بوده است (اشرف، ۱۳۵۹: ۴۱). براساس گزارش‌های کتاب آبی از سال‌های ۱۹۱۰م/۱۳۲۸ق و ۱۹۱۱م/۱۳۲۹ق: «از قرار راپورت بلوچستان ایران کاملاً از تحت قدرت و اختیار حکومت محلی کرمان بیرون است...». در سال ۱۳۲۹/ق ۱۹۱۱م اوضاع کرمان به دنبال دزدی‌ها و ناامنی بلوچ‌ها تا اندازه‌ای ناگوار بود

که مرتضی قلی خان، یکی از وزرای دولت، نقشه‌ای در باب تجزیه کرمان از بلوچستان قرائت کرد که البته پس از مذاکره کوتاهی مسکوت ماند. ناامنی و بی‌نظمی در ایالت کرمان چنان گسترده شده بود که هیگ، کنسول انگلستان در کرمان، در ۲۲ ذی‌الحجه ۱۳۲۹ق/ چهاردهم دسامبر ۱۹۱۱م به سِر جرج بارکلی نوشت: «برقراری حکومت مقتدری در این ایالت از اهم مطالب و الزم لوازم است.» (کتاب آبی، ۱۳۶۲: ۴/ ۹۱۲، ۹۷۰؛ ۵/ ۱۰۹۵، ۹۹۵). راهزنی و ناامنی به گونه‌ای بود که خسارت کلی به تجارت وارد آورد و تجارت دچار رکود کامل شد. حتی کارگزاران حکومتی با راهزنان همراهی می‌نمودند. این موضوع بیشتر در دوره امیراعظم والی کرمان صورت گرفت. تنها در دوره امیر مخم و با کمک نیروهای بختیاری اوضاع تا حدودی کنترل شد (اسناد پارلمانی انگلستان (۶)، ۱۳۹۲: ۱۶۲). به هر ترتیب ممکن که بود در این سال زیره سیاه ۸۵۰ بسته بدون مبلغ، پسته ۱۸۲۰۰۰ پوند به مبلغ ۲۲۷۰ لیره، بادام ۳۵۰۰ پوند به مبلغ ۲۰ لیره، صمغ ۲۴۰۰۰ پوند به مبلغ ۵۱۰ لیره، از کرمان صادر گردید. جمع مبلغ این سه رقم فرآورده ۲۸۰۰ لیره بود که برابر با ۱/۶۷ درصد کل صادرات کرمان بود. پسته هم با ۸۱/۰۷ درصد در جایگاه نخست خشکبار کرمان بود. مجموع رقم صادرات کرمان با احتساب فرش ۱۶۶،۹۰۰ لیره بود (کمالی، اسناد ۶: ۱۷۰). در همین سال مقداری بادام و پسته از سیرجان و رفسنجان به کرمان وارد و از آن جا صادر شد. علاوه بر آن، بخشی از محصول حنای خییص (شهداد) و نرماشیر وارد کرمان شد (اسناد پارلمانی انگلستان (۷)، ۱۳۹۲: ۱۲۵؛ Diplomatic And Consular Reports, 1915: 17).

سال	۱۳۲۳	۱۳۲۴	۱۳۲۵	۱۳۲۶	۱۳۲۷	۱۳۲۸	۱۳۲۹	۱۳۳۰	۱۳۳۱	۱۳۳۱
تجارت	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
ی	۱۳۲۴	۱۳۲۵	۱۳۲۶	۱۳۲۷	۱۳۲۸	۱۳۲۹	۱۳۳۰	۱۳۳۱	۱۳۳۲	۱۳۳۲
	ق	ق	ق	ق	ق	ق	ق	ق	ق	ق
ارزش	۱/۵۱	۱/۸	۱/۸۴	۱/۸۴	۴/۸۹	۱/۴۴	۱/۱۲	۱/۶۷	۱/۹۸	۱/۹۸

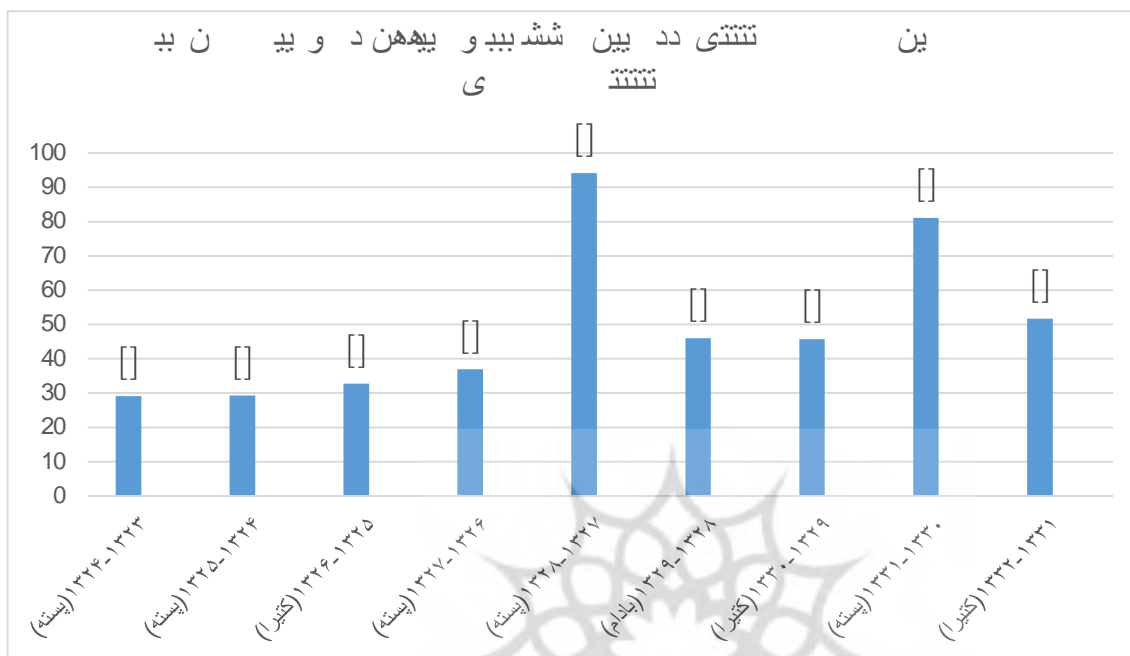
۱	۱	۳	۰	%	%	۱	۱۱	۶	خشکبار ار
---	---	---	---	---	---	---	----	---	--------------

جدول ارزش صادرات خشکبار و گیاهان دارویی نسبت به مجموع صادرات کرمان

(نگارنده: ۱۳۹۹)

آخرین سال مورد بررسی در تجارت خشکبار و گیاهان دارویی، سال ۱۳۳۲-۱۳۳۱ق/ ۱۹۱۴-۱۹۱۳م است. در این سال تجاری، زیره سیاه ۵۶۰ مَن به مبلغ ۲۵۲۰ قران، پسته ۸۶۰۰ مَن به مبلغ ۵۵۹۰۰ قران، بادام ۳۰۰۰ مَن به مبلغ ۲۲۴۰۰ قران، صمغ ۱۲۰۰۰ مَن به مبلغ ۹۰۰۰۰ قران. زیره سفید ۳۵۰ مَن به مبلغ ۳۳۲۵ قران، از کرمان به بندرعباس حمل گردید. رقم کل این کالاها ۱۷۴،۱۴۵ قران یا ۳۱۶۶ لیره انگلیسی، برابر با ۱/۹۸ درصد مجموع رقم صادراتی کرمان بود. در میان خشکبار و گیاهان دارویی نیز صمغ کتیرا با ۵۱/۶۸ درصد در رده نخست قرار داشت. مجموع تجارت کرمان با فرش نیز ۸۷۷۷۰۲۵ قران برابر با ۱۵۹۵۸۲ لیره بود. لازم به ذکر است با در اختیار داشتن ارزش کالاها، هم به قران و هم به لیره، با برابر هم نهادن قران و لیره، نرخ هر لیره انگلیسی برابر با ۵۵ قران ایرانی به دست آمد (اسناد پارلمانی انگلستان (۷)، ۱۳۹۲: ۱۲۴؛ Diplomatic And Consular Reports, 1915: 16).

نمودار رتبه خشکبار و گیاهان دارویی در تجارت خارجی کرمان (نگارنده: ۱۳۹۹)

۲-۵. تجارت گیاهان دارویی و خشکبار در سایر ولایات کرمان

تجارت کرمان با سایر ایالات داخلی از اهمیت ویژه‌ای برخوردار بود و همیشه عده‌ای از تجار سایر نقاط ایران در کرمان حضور داشتند. علاوه بر آن نیز عده‌ای کرمانی در سایر نقاط ایران به تجارت مشغول بودند. عمده تجار ایرانی که در کرمان ساکن بودند، از شهرهای تهران، اصفهان، یزد، شیراز و خراسان به این ایالت آمده بودند (وزیری، ۱۳۸۵: ۱۶۲-۱۶۰). در سال ۱۳۲۳ق/۱۹۰۵م فارسی‌های کرمان (اهالی استان فارس و شیراز) زیاد از سه هزار نفر بودند که اغلب آنان تجارت‌پیشه و برزرگر، و افرادی معتبر و صاحب‌ثروت بودند. بیشترین کالاهایی که در داخل مبادله و از کرمان و سایر نقاط صادر می‌شدند، عبارت بودند از: کرک، پشم، پنبه، گندم، نخود، جوز، لوز و شال کرمان، رنگ، زیره و تریاک (میرزا رضا مهندس، ۱۳۸۶: ۱۴۰).

مهمترین ولایات کرمان در تجارت خشکبار و نیز گیاهان دارویی، ولایت بم بود که بعد از کرمان بیشترین مبادله تجاری را به خود اختصاص داده بود. به استثنای گندم که

محصولی صرفاً جهت مصرف داخلی بود و بالاترین رقم صادرات بم را به نواحی داخلی تشکیل داده بود، محصولات عمده تجاری عبارت بودند از حنا، وسمه، زیره و کرچک.

بنا به گزارش هیئت تجاری که در سال ۱۳۲۲ق/۱۹۰۴م از ایالت کرمان بازدید نمود، بم مرکز صنعت حناسازی بود که ثروت سرشاری را نصیب متصدیان خود ساخته بود. بیشترین محصول حنا و در واقع مرکز تولید حنا نرماشیر بود. محصول عمده حنای نرماشیر به یزد صادر می شد، اما سود این صنعت عمدتاً به تاجران بم می رسید. منطقه نرماشیر در اختیار سه یا چهار ملک دار ثروتمند بود که سالانه سود زیادی از تجارت حنا می بردند. ارباب جمشید، تاجر بزرگ زرتشتی، شعبه ای از تجارت حنا را در تهران دایر کرده بود. سایکس نویسنده این گزارش، نوشته است که همواره معتقدم که بم بیش از هر جای دیگر در کرمان، زمینه رشد این صنعت را دارد. براساس همین گزارش، برداشت محصول حنا در تابستان و پاییز بود. بازده این گیاه سالانه چیزی حدود ۲۰۰۰۰۰۰ تن می شد. این محصول توسط نمایندگی شرکت یزد با قیمت ۱۵۰ تا ۲۵۰ قران برای هر ۶۵۰ تن، خریداری می گردید. سپس با شتر به یزد حمل و در آن جا با حنای نامرغوب مخلوط می شد. حنا بیشتر برای رنگ مو و ناخن به کار می رفت. چند سالی بود که مقدار کمی از حنا به روسیه برای مسلمانان ساکن این کشور صادر می شد (اسناد پارلمانی انگلستان (۳)، ۱۳۹۰: ۳۶۲-۳۶۱؛ اسناد پارلمانی انگلستان (۴)، ۱۳۹۰: ۳۹۵؛ Diplomatic And Consular Reports, 1904: 4-5).
 Reports, 1904: 4-5
 آسیاب شدن توزیع می گردید. البته مقدار زیادی از آن مستقیماً به مشهد و دیگر مراکز تجاری ایران ارسال می شد. بنا به آمار موجود از یزد، میزان حنای ارسال شده به این ایالت حدود ۴۰۰۰۰۰۰ من بود. منطقه مورد کشت و قیمت حنا هر سال تغییر می کرد و بین ۲۰ تا ۴۰ تومان برای هر خروار در نوسان بود (اسناد پارلمانی انگلستان (۷)، ۱۳۹۲: ۱۲۰).

در سال ۱۳۲۹-۱۳۲۸ق/۱۹۱۱-۱۹۱۰م از بم، حنا ۵۰۰۰۰ من به مبلغ ۲۹۱۶ لیره، وسمه ۱۰۰۰۰ من به مبلغ ۲۹۶ لیره، زیره ۲۰۰۰ من به مبلغ ۴۰۰ لیره، کرچک ۵۰۰۰ من به مبلغ ۵۰۰ لیره و لیمو خشک به مبلغ ۲۰ لیره به کرمان، خراسان، یزد، تبریز و دیگر مناطق داخلی

صادر شد. مهمترین کالای صادراتی بم به نواحی داخلی گندم بود که برابر با ۱۶۰۰۰۰ لیره بود. رقم مجموع کالاهایی که از بم به سایر مناطق صادر شد نیز برابر با ۲۱۹۹۱۵ لیره بود (اسناد پارلمانی انگلستان (۵)، ۱۳۹۱: ۳۷۶-۳۷۷).

سال تجاری	محصولات			مجموع خشکبار و گیاهان دارویی	ارزشمندترین محصول تجاری	مجموع صادرات بم
	حنا	وسمه	زیره			
۱۹۱۰			کر	۴۱۳۲	گندم	۲۱۹۹۱۵
-			چ	لیره	۱۶۰	لیره
۱۹۱۱			ک		۰۰۰	
/م					لیره	
۱۳۲۹						
-						
۱۳۲۸						
ق						
۱۹۱۱	حنا	وسمه	زیره	کر	گندم	۱۱۴،۵۰۶
-				چ	۸۵،	لیره
۱۹۱۲				ک	۰۰۰	
/م					لیره	
۱۳۳۰						
-						
۱۳۲۹						
ق						

۱۹۱۲	حنا	وسمه	-	کر	۳۰۸۰	-	-
-				چ			
۱۹۱۳				ک			
/م							
۱۳۳۱							
-							
۱۳۳۰							
ق							
۱۹۱۳	حنا	-	-	کر	۴۵۴۷	-	-
-				چ			
۱۹۱۴				ک			
/م							
۱۳۳۲							
-							
۱۳۳۱							
قسس							

تجارت خشکبار بم طی سال‌های ۱۳۲۸ تا ۱۳۳۲/ق/۱۹۱۰ الی ۱۹۱۴م (نگارنده: ۱۳۹۹)
 در سال تجاری ۱۳۳۰-۱۳۲۹/ق/۱۹۱۲-۱۹۱۱م نیز از بم، حنا ۴۰۰۰۰ مَن با مبلغ ۲۳۳۳
 لیره، وسمه ۸۰۰۰ مَن به مبلغ ۲۰۰ لیره، زیره ۱۲۰۰ مَن به مبلغ ۱۲۰۰ لیره، کرچک ۳۰۰۰
 مَن به مبلغ ۳۰۰ لیره به همان مناطق صادر شد. همچون سال تجاری قبل، مهمترین کالای
 صادراتی بم به نواحی داخلی گندم بود که برابر با ۸۵،۰۰۰ لیره بود. مجموع رقم صادرات
 بم نیز برابر با ۱۱۴۵۰۶ لیره بود (اسناد پارلمانی انگلستان (۵)، ۱۳۹۱: ۳۷۶-۳۷۷). صادرات
 بم در سال ۱۳۳۱-۱۳۳۰/ق/۱۹۱۳-۱۹۱۲ق به دیگر بخش‌های ایران بدین قرار بود: حنا

۶۰۰۰۰ مَن به مبلغ ۳۰۰۰ لیره، و سمه ۱۵۰۰ مَن به مبلغ ۵۰ لیره، کرچک ۸۰۰ مَن به مبلغ ۳۰ لیره. در همین سال از بم به بندرعباس، صمغ ۲۰۰۰ مَن به مبلغ ۴۰۰ لیره و زیره ۴۰۰۰ مَن به مبلغ ۴۰۰ لیره، صادر شد. مجموع صادرات بم نیز برابر با ۸۷۴۰ لیره بود (کمالی، اسناد ۶: ۱۷۳). در سال ۱۳۳۲-۱۳۳۱/ق ۱۹۱۴-۱۹۱۳ م از بم به دیگر بخش‌های ایران، فرآورده‌هایی چون کرچک ۵۰۰ مَن برابر با ۴۰۰۰ قران، حنا ۸۰۰۰۰۰ مَن با قیمت ۲۵۰۰۰۰ قران صادر گردید. در سال اخیر ادویه‌جات، زیره، صمغ، در مجموع ۲۷۰۰۰ قران برابر با ۴۹۱ لیره از بم از طریق بندرعباس صادر شد (اسناد پارلمانی انگلستان (۷)، ۱۳۹۲: ۱۲۹-۱۲۸؛ Diplomatic And Consular Reports, 1915: 19-20).

رفسنجان و سیرجان از دیگر ولایت‌های کرمان بودند که در تجارت خشکبار و گیاهان دارویی سهم داشتند. هیئت تجاری که در سال ۱۳۲۲/ق ۱۹۰۴ م جهت ارزیابی وضعیت تجاری ایران و هند به بندرعباس و سپس به کرمان وارد شد، رفسنجان را مرکز تولید پنبه، پسته و بادام معرفی نمود (اسناد پارلمانی انگلستان (۳)، ۱۳۹۰: ۳۶۰؛ Diplomatic And Consular Reports, 1905: 4). سیرجان به دلیل واقع شدن بر سر راه بندرعباس و ارتباط تجاری بیشتر با بندرعباس، موقعیت بهتری نسبت به رفسنجان داشت. در سال ۱۳۳۲-۱۳۳۱/ق ۱۹۱۴-۱۹۱۳ م از سیرجان به بندرعباس کالاهایی به شرح زیر صادر شد:

بادام ۱۰۰۰۰ مَن برابر با ۵۵۰۰۰ قران، مغز بادام ۱۵۰۰۰ مَن برابر با ۳۷۵۰۰۰ قران، پسته ۱۸۰۰۰ مَن برابر با ۱۴۵۸۰۰ قران، زیره سیاه ۵۰۰ مَن برابر با ۴۵۰۰ قران، صمغ ۷۰۰۰۰ مَن برابر با ۴۲۰۰۰۰ قران. مجموع تجارت سیرجان ۱۸۶۴۳۰۰ قران برابر با ۳۳۸۹۶ لیره بود (اسناد پارلمانی انگلستان (۷)، ۱۳۹۲: ۱۳۱؛ Diplomatic And Consular Reports, 1915: 22).

شهاداد از مناطق مهم تولید حنا به شمار می‌رفت. در خبیص (شهاداد) و اطراف آن از جمله در کنار غلات، نخایلات خرما و مرکبات، کشت حنا از مهمترین فعالیت‌های ساکنان آن جا بود. کیفیت حنای خبیص در ایران مشهور بود. علاوه بر آن، تنباکو و برنج نیز کشت می‌شد. بیش از ۷۵۰۰۰ مَن حنا در این جا تولید می‌شد. برگ‌های حنا را خشک می‌کردند و بعد از آسیاب برای رنگ نمودن ریش و موی سر مورد استفاده قرار می‌دادند. حنا گیاهی

بود که تا ۱۸ اینچ^۴ رشد می‌کرد و با یک بار کشت برای ۶ الی ۷ سال متوالی محصول می‌داد. (Abbott, 1855: 33-34). حنا در بلوچستان نیز به دست می‌آمد. بخشی از حنای بلوچستان به بمبئی صادر می‌شد و بخشی دیگر از آن به کرمان و یزد صادر می‌گردید (Floyer, 1883: 142).

جیرفت در جنوب کرمان که بخشی از آن کوهستانی است، دارای گیاهان و خشکبار زیادی بود. از اواسط دوره ناصرالدین شاه گردو از سرمشک و هتراء، نزدیک جیرفت، گردآوری می‌شد و بعد از حمل به بندرعباس، به هندوستان صادر می‌گردید. در منطقه جبالبارز جیرفت نیز گُرک، پشم و زیره بسیاری جمع‌آوری می‌شد. همه این فرآورده‌ها به بندرعباس ارسال و از آن جا به هندوستان می‌رفت (بی نام، ۱۳۸۵: ۲۰۸؛ ۲۱۶).

۳. نتیجه‌گیری

بررسی جدول صادراتی کرمان به هند و بریتانیا نشان داد که در نسبت میان کالاهای کارگاهی با کالاهای کشاورزی و غیرکارگاهی، فرش و شال کرمان با فاصله زیاد نسبت به سایر محصولات، در صدر قرار دارند. مهمترین کالاهای صادراتی غیر صنعتی، گیاهان دارویی و خشکبار بودند. اقلام عمده این نوع از محصولات پسته، بادام، صمغ کتیرا، زیره سیاه و زیره سفید بودند. این کالاها به تناوب در صدر کالاهای غیر صنعتی کرمان بودند. اگرچه ارزش این کالاها نسبت به فرش چندان زیاد نبود، مشتری خاص خود را در هندوستان و اروپا داشت. این محصولات در برهه‌ای بین سنوات ۱۳۲۳ق/۱۹۰۵م تا ۱۳۲۸ق/۱۹۱۰م، ارزش قابل‌اعتنایی داشت. ارزش این فرآورده‌ها نسبت به کل صادرات کرمان از ۰/۴۴ تا ۱۱/۰۸ درصد در نوسان بود. در میان این کالاها هم پسته مهمترین کالا محسوب می‌شد که در سنوات بسیاری در صدر قرار داشت. صادرات پسته در سال ۱۳۲۸-۱۳۲۷ق/۱۹۱۰-۱۹۰۹م به تنهایی ۴/۶۰ درصد کل رقم صادرات خارجی کرمان را به خود اختصاص داد. در میان سایر ولایات کرمان نیز بم مهمترین مرکز تولید حنا، وسمه و

هر اینچ برابر با ۲/۵۴ ایت بنابراین ۱۸ اینچ برابر با ۴۵/۷۲ سانتی متر است.^۴

کرچک محسوب می‌شد و بیشتر تولیدات آن نیز به ایالات داخلی به خصوص به کرمان، یزد و خراسان صادر می‌گردید.

بندرعباس در دوره قاجار بندر تجاری کرمان محسوب می‌شد. با اهمیت یافتن بندر بوشهر و تغییر مسیر کالاهای تجاری به این بندر، موقعیت بندرعباس متزلزل شد، اما ورود کالاهای تجاری کرمان و برقراری مسیر بازرگانی میان کرمان و یزد با بندرعباس و نیز تا فاصله‌ای بسیار دور، سیستان و خراسان، بندرعباس را کماکان در شمار بنادر تجاری مهم ایران نگه داشت. بندرعباس مهمترین بندرگاه نواحی شرقی ایران بود که بیشترین مبادله تجاری آن جا نیز با هندوستان بود. از این رو، بیشترین مبادلات تجاری نواحی کرمان، بلوچستان، سیستان، بیرجند و تا حدودی یزد با هندوستان بود. بر همین اساس، خشکبار و گیاهان دارویی کرمان نیز به بندرعباس حمل و از آن جا به هندوستان و اروپا صادر می‌گردید.

منابع

الف. منابع فارسی

- احمدی کرمانی، یحیی (۱۳۸۶). *فرماندهان کرمان*. تصحیح باستانی پاریزی. تهران: نشر علم.
- اشرف، احمد (۱۳۵۹). *موانع تاریخی رشد سرمایه‌داری در ایران*. چاپ اول. تهران: انتشارات زمینه.
- بیگدلی، علی و رضا صحت‌منش (۱۳۹۴). «شال‌بافی کرمان در دوره قاجار ۱۲۹۶-۱۲۰۹ق». *پژوهش‌های تاریخی دانشکده ادبیات و علوم انسانی دانشگاه اصفهان*. سال پنجاه و یکم. دوره جدید. سال هفتم. شماره اول (پیاپی ۲۵). بهار. ۱۸-۱.
- بی‌نام (۱۳۸۵). *رساله دهات کرمان در: جغرافیای کرمان و زیوری*، در: جغرافیای کرمان. احمدعلی‌خان وزیری. تصحیح باستانی پاریزی. تهران: نشر علمی.
- جمال‌زاده، محمدعلی (۱۳۸۴). *گنج شایگان: اوضاع اقتصادی ایران*. تهران: سخن.
- ساویج لندور، آرنولد هنری (۱۳۹۲). *ایران در آستانه مشروطیت*. ترجمه علی اکبر رشیدی. چاپ دوم. تهران: اطلاعات.
- سایکس، سرپرسی مالزورث (۱۳۳۶). *سفرنامه سایکس*. ترجمه حسین سعادت نوری. چاپ دوم. تهران: ابن سینا.

- سدیدالسلطنه مینایی بندرعباسی، محمدعلی خان (۱۳۶۸). **بندرعباس و خلیج فارس «اعلام الناس فی احوال بندرعباس»**. تصحیح، مقدمه و فهرس از احمد اقتداری. چاپ دوم. تهران: دنیای کتاب.
- صحت‌منش، رضا (۱۳۹۷). «بررسی ارتباط نظام سرمایه‌داری با فرش‌بافی کرمان در دوره قاجار». **گلجام نشریه انجمن علمی فرش ایران**. شماره ۳۵. بهار و تابستان ۱۳۹۸. ۹۷-۱۱۶.
- عیسوی، چارلز (۱۳۶۲). **تاریخ اقتصادی ایران (عصر قاجار، ۱۳۳۲-۱۲۱۵ق)**. ترجمه یعقوب آژند. چاپ اول. تهران: نشر گستره.
- عین‌السلطنه قهرمان‌میرزا (۱۳۷۴). **روزنامه خاطرات عین‌السلطنه**. به کوشش مسعود سالور و ایرج افشار. ج ۵. تهران: اساطیر.
- فلور، ویلم (۱۳۹۱). **اوزان و مقیاس‌ها در عصر قاجار**. ترجمه مصطفی نامداری منفرد. چاپ اول. تهران: آبادبوم.
- کتاب آبی (۱۳۶۲). **گزارش‌های محرمانه وزارت امور خارجه انگلیس درباره انقلاب مشروطه ایران**. به کوشش احمد بشیری. ج ۴ و ۵. چاپ اول. تهران: نشر نو.
- کرزن، جرج ن (۱۳۷۳). **ایران و قضیه ایران**. ترجمه غلامعلی وحید مازندرانی. ج ۲. چاپ چهارم. تهران: علمی و فرهنگی.
- ملکم، سر جان (۱۳۸۰). **تاریخ کامل ایران**. ترجمه میرزا اسماعیل حیرت، چاپ اول. تهران: افسون.
- میرزا رضا مهندس (۱۳۸۶). **سفرنامه**. به کوشش مجید نیک‌پور. چاپ اول. کرمان: مرکز کرمان‌شناسی.
- ناظم‌الاسلام کرمانی (۱۳۸۴). **تاریخ بیداری ایرانیان**. تهران: امیرکبیر.
- وزیری کرمانی، احمدعلی خان (۱۳۸۵). **جغرافیای کرمان**. تصحیح باستانی پاریزی. تهران: نشر علمی.
- همت کرمانی، محمود (۱۳۸۹). **تاریخ مفصل کرمان**. چاپ هفتم. تهران: انتشارات گلی.

منابع لاتینی

- Abbott, Keith Edward, (1855), *Geographical Notes, Taken during a Journey in Persia in 1849 and 1850*, Journal of the Royal Geographical Society of London, Vol.25, pp.1-78.
- Floyer, Ernest Ayscoghe (1882), *Unexplored Baluchistan, Mekran, Bashkurd, PERSIA, Kurdistan, and Turkey*. London: Griffith & Farran.
- Lorimer, John Gordon (19015). *Gazetter of The Persian Gulf, Oman And Central Arabia*. Vol II A. Geographical And Statistical. Calcutta:

Superintendent Government Printing, India. Republished in 1970 by Greg international publishers Limited Westmead, Farnborough, Hants, England And Irish University Press, shanon, Ireland, printed in Holand.

مجلات

مجله کاوه (۱۲۸۶). ش ۲۱. ۸-۷.

اسناد

- «اسناد پارلمانی انگلستان، اسناد کنسولگری انگلستان در اصفهان ۱۹۰۶-۱۹۰۱م» (۱۳۹۰) ترجمه مریم کمالی. **اسناد بهارستان**. شماره اول. بهار. ۲۴۰-۲۵۳.
- «اسناد پارلمانی انگلستان (۲) کرمان ۱۹۰۴-۱۹۰۲م» (۱۳۹۰)، ترجمه مریم کمالی. **اسناد بهارستان**. سال اول، شماره دوم، تابستان ۱۳۹۰، ۳۳۳-۳۴۸.
- «اسناد پارلمانی انگلستان (۳) کرمان ۱۹۰۶-۱۹۰۴م» (۱۳۹۰)، ترجمه مریم کمالی. **اسناد بهارستان**، سال اول، شماره سوم، پاییز ۱۳۹۰، ۳۷۰-۳۵۹.
- «اسناد پارلمانی انگلستان (۴) کرمان ۱۹۰۸-۱۹۰۷م» (۱۳۹۰)، ترجمه مریم کمالی. **اسناد بهارستان**، سال اول، شماره چهارم، زمستان ۱۳۹۰.
- «اسناد پارلمانی انگلستان (۵) کرمان ۱۹۱۲-۱۹۰۹م» (۱۳۹۱)، ترجمه مریم کمالی. **اسناد بهارستان**، سال دوم، شماره پنجم، بهار ۱۳۹۱.
- «اسناد پارلمانی انگلستان (۶) کرمان ۱۹۱۳-۱۹۱۲م» (۱۳۹۲)، ترجمه مریم کمالی. **اسناد بهارستان**، دوره جدید، شماره اول، بهار ۱۳۹۲.
- «اسناد پارلمانی انگلستان (۷) کرمان ۱۹۱۴-۱۹۱۳م» (۱۳۹۲)، ترجمه مریم کمالی. **اسناد بهارستان**، دوره جدید، شماره دوم، تابستان ۱۳۹۲.
- اسناد وزارت امور خارجه، کارتن ۵۴، پوشه ۲۳، سند ۲، ۱۳۳۱ق.

diplomatic and consular reports Persia,(1903), no 3032 annual series, report for the year 1902-03 on the trade of the Kerman consular district, London: Harrison and sons.

diplomatic and consular reports Persia,(1905), no 3374 annual series, report for the year 1904-05 on the trade of the Kerman consular district, London: Harrison and sons.

diplomatic and consular reports Persia,(1906), no 3682 annual series, report for the year 1905-06 on the trade of the Kerman consular district, London: Harrison and sons.

diplomatic and consular reports Persia,(1907), no 3839 annual series, report for the year 1906-07 on the trade of the Kerman consular district, London: Harrison and sons.

diplomatic and consular reports Persia,(1908), no 4087 annual series, report for the year ending march 20, 1908 on the trade of the Kerman consular district, London: Harrison and sons.

diplomatic and consular reports Persia,(1915), no 5482 annual series, report for the year 1913-1914, on the trade of the Kerman consular district, London: Harrison and sons.

The National Archives, Kerman diary from 18th to 24th October 1907, Fo 248/906, 1907, 408

The National Archives, Kerman diary from 1st to 7th November 1907, Fo 248/906, 1907, 418.

References

- Ahmadi Kermani, Y. (2007). *Farmandehan-e-Kerman*. (M. Bastani Parizi. Rev.). Tehran: Elm Pub.
- Anonymous, (2006). *Resale- ye Dahat-e- kerman*. In (M. I. Bastani Parizi Rev.), *Jughrafiya-yi Kerman*. (pp. 351-434). Tehran: Elmi pub.
- Ashraf, A. (1980). *Mavane'-ye Tarikhi-ye Roshd-e Sarmayehdari Dar Iran: Doureh-ye Qajar*. (1st Ed.). Tehran: Zamineh Pub.
- Bigdeli, A. Sehat Manesh, R. (2015). Kerman shawl weaving in Qajar era (1794-1878). *Journal of Historical Researches*. 25(1). 1-18.
- *Blue Book: The British Department of State's Secret Reports on the Constitutional Revolution in Iran* (1983). (Vol. 4-5). (A. Bashiri, Trans.). Tehran: Nashrno.
- Curzon, G. N (1994). *Persia and the Persian question* (vol 2). (G. Vahid Mazandarani, Trans.). Tehran: Elmi va Farhangi pub.
- Eyn ol-Saltaneh, Qahraman Mirza (1995). *Roozname-ye khaterat-e Eyn ol-Saltaneh*. (Vol. 5). (M. Salor, I. Afahar, Trans). Tehran: Asatir.
- Floor, W. (2012). *Weights and measures in Qajar Iran*. (1st ed). (M. Namdari Monfared, Trans.). Tehran: Abadboom pub.

- Hemmat kermani, M (2010). *Tarikh-e Mofassal-e Kerman*. (7th ed). Kerman: Kermanshenasi Center.
- Issawi, C. (1983). *The Economic History of Iran, 1800-1914*. (1st ed.). (y. Azhand, Trans.). Tehran: Gostareh Pub.
- Jamalzdeh, S. M. A. (1982). *Ganje Shayegan*, (1st Ed.). (I. Afshar, A. Dehbashi, Rev.). Tehran: Sokhan and Shahab Pub.
- Landor, A. H. S. (2013). *Across Coveted lands; or a journey from flushing (Holland) to calcutta, overland*. (A. K. Rashidi, Trans.). Tehran: Ettelaat.
- Malcolm, S. J (2001). *The History of Persia: From the Most Early Period to the Present Time*. (1st ed). (m. A. Heyrat, Trans.). Tehran: Afsoon.
- Mohandes, mirzareza (2007). *Safarnameh*. (1st ed). (M. Nikpoor, Rev). Kerman: Kermanshenasi Center.
- Nazem ol-Islam Kermani, (2005). *Tarikh-e Bidari-ye Iranian*. Tehran: Amirkabir pub.
- Sadid-ol Saltaneh Minabi Kababi, M. A. (1989). *Tarikh-e Bandarabbas Va Khalij-e Fars: Aalam-ol Nas Fi Ahval-ol Bandarabbas*. (A. Eqtedari, Rev.). Tehran: Donyaye Ketab Pub.
- Sehhat Manesh, R (2019). "Investigating the association between Capitalist System and carpet Industry in Kerman during Qajar period". *Goljam: Iran Carpet Scientific Association*. 15. 35. 97-116.
- Sykes, S. P. (1957). *Ten Thousand Miles in Persia entitled Safar Nameh*. (2ed ed.). (H. Saadatnoori, Trans.). Tehran: Ibn-e- Sina Pub.
- Vaziri, A. A. (2006). *Jughrafiya-yi Kerman*. (M. I. Bastani parizi, Rev.). Tehran: Elmi pub.

Journals

- Kaveh Magazin (1286), No 21, 7-8.

Documents

- British Parliamentary Documents, Documents of the British Consulate in Isfahan 1901-1906 (2011). (M. Kamali, Trans.). *Asnad-e Baharestan Quarterly*. 1. 240-253.
- Parliamentary documents of England (2) Kerman 1902-1904 AD (2011), (M. Kamali, Trans.). *Asnad-e Baharestan Quarterly*. 2. 333-348.
- British Parliamentary Documents (3) Kerman 1904-1906 AD. (2011), (M. Kamali, Trans.). *Asnad-e Baharestan Quarterly*. 3. 359-370.

- Parliamentary Documents of England (4) Kerman 1907-1908 AD. (2011), (M. Kamali, Trans.). Asnad-e Baharestan Quarterly. 4. 387-401.
- Parliamentary Documents of England (5) Kerman 1909-1912 AD. (2012), (M. Kamali, Trans.). Asnad-e Baharestan Quarterly. 5. 353-378.
- Parliamentary Documents of England (6) Kerman 1912-1913 AD. (2013), (M. Kamali, Trans.). Asnad-e Baharestan Quarterly. First Issue. 1.159-174.
- Parliamentary Documents of England (7) Kerman 1913-1914 AD. (2013), (M. Kamali, Trans.). Asnad-e Baharestan Quarterly. First Issue. 2. 107-132.
- Documents of the Ministry of Foreign Affairs, Carton 54, folder 23, document 2, 1331 AH.

References [In English]:

- A
bbott, K. E (1855), Geographical Notes, Taken during a Journey in Persia in 1849 and 1850, Journal of the Royal Geographical Society of London. (Vol. 25) pp.1-78.
- F
loyer, E. A (1882), Unexplored Baluchistan, Mekran, Bashkurd, PERSIA, Kurdistan, and Turkey. London: Griffith & Farran.
- L
orimer, John Gordon (1915). Gazetter of The Persian Gulf, Oman And Central Arabia. Vol II A. Geographical And Statistical. Calcutta: Superintendent Government Printing, India. Republished in 1970 by Greg international publishers Limited Westmead, Farnborough, Hants, England And Irish University Press, shanon, Ireland, printed in Holand.

Documents

diplomatic and consular reports Persia (1903). no 3032, annual series, report for the year 1902-03 on the trade of the Kerman consular district, London: Harrison and sons.

diplomatic and consular reports Persia (1905). no 3374, annual series, report for the year 1904-05 on the trade of the Kerman consular district, London: Harrison and sons.

diplomatic and consular reports Persia (1906). no 3682, annual series, report for the year 1905-06 on the trade of the Kerman consular district, London: Harrison and sons.

diplomatic and consular reports Persia (1907). no 3839, annual series, report for the year 1906-07 on the trade of the Kerman consular district, London: Harrison and sons.

diplomatic and consular reports Persia (1908). no 4087, annual series, report for the year ending march 20, 1908 on the trade of the Kerman consular district, London: Harrison and sons.

diplomatic and consular reports Persia (1915). no 5482, annual series, report for the year 1913-1914, on the trade of the Kerman consular district, London: Harrison and sons.

The National Archives, Kerman diary from 18th to 24th October 1907, Fo 248/906, 1907, 408

The National Archives, Kerman diary from 1st to 7th November 1907, Fo 248/906, 1907, 418